

مجموعه فرهنگ هدایت

(کتاب اول)

کاربرد تحلیل گفتمان در فهم منابع دینی

دکتر حسن بشیر

سرشناسه	: بشیر، حسن، ۱۳۳۳ -
عنوان و نام پدیدآور	: کاربرد تحلیل گفتمان در فهم منابع دینی / حسن بشیر.
مشخصات نشر	: تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی، ۱۳۹۵.
مشخصات ظاهری	: ۳۰۸ص؛ ۱۴/۵×۲۱/۵
فروست	: مجموعه فرهنگ هدایت؛ کتاب اول.
شابک	: دوره: 2، 978-964-476-420-6؛ 978-964-476-419-6
وضعیت فهرست‌نویسی	: فیبا
یادداشت	: کتابنامه.
یادداشت	: نمایه.
موضوع	: گفتمان دینی
موضوع	: Religious discourse*
موضوع	: گفتمان -- جنبه‌های قرآنی
موضوع	: Discourse analysis - Qur'anic teaching
مناسه افزوده	: دفتر نشر فرهنگ اسلامی
رده‌بندی کنگره	: ۱۳۹۵ ب۲۲۷/ب۲
رده‌بندی دیوبی	: ۲۹۷/۴۷
شماره کتابشناسی ملی	: ۴۵۰۰۴۴۶

دفتر نشر فرهنگ اسلامی

دفتر مرکزی: پاسداران، میدان هروی، خیابان شهید افتخاریان، کوچه مریم، پلاک ۲۳. تلفن: ۲۲۹۳۶۱۴۰

مجموعه فرهنگ هدایت (کتاب اول)

کاربرد تحلیل گفتمان در فهم منابع دینی

نویسنده: دکتر حسن بشیر

ویراستار ادبی و بازخوان نهایی: ابراهیم حقیقی

چاپ اول: ۱۳۹۵

این کتاب در ۱۰۰۰ نسخه در چاپخانه کانونچاپ، لیتوگرافی، چاپ و صحافی.

شابک: ۶- ۴۱۹ - ۴۷۶ - ۹۶۴ - ۹۷۸ شابک دوره: ۲ - ۴۲۰ - ۹۷۶ - ۹۶۲ - ۹۷۸

بها: ۱۹۵۰۰۰ ریال

مدیریت پخش و توزیع: تهران، خیابان فردوسی جنوبی، روبروی فروشگاه شهر و روستا، پست ۱۳۹۲۰۳۰۷

بن‌بست اول، پلاک ۵ و ۴ - تلفن: ۳۳۹۱۲۳۵۵ - ۳۳۹۲۰۳۰۷

فروشگاه‌ها و مراکز پخش:

- فروشگاه شماره یک: تلفن: ۶۶۴۶۹۶۸۵
- فروشگاه شماره دو: تلفن: ۳۳۱۱۴۲۸۸
- فروشگاه شماره سه: تلفن: ۲۲۸۵۵۱۶۴
- فروشگاه مشهد: تلفن: ۲ - ۳۲۲۱۴۸۳۱ - ۰۵۱
- نشانی الکترونیک: www.daftarnashr.com
- پست الکترونیک: print@dnfpub.com
- پیامک: ۳۰۰۰۴۸۵۰

خواهشمند است نظرات خود را درباره این کتاب با ذکر نام آن به صورت پیامک ارسال فرمایید.

حق چاپ برای ناشر محفوظ است.

فهرست

۱۱	مقدمه مؤلف
۱۹	فصل اول: معناشناسی و رویکردهای تفسیری
۱۹	مقدمه
۲۱	معنای هرمنوتیک
۲۵	رابطه هرمنوتیک و گفتمان
۲۷	زبان و فلسفه زبان
۲۸	۱. مطالعات گرامری و دستوری زبان
۲۸	۲. مطالعات معناشناسی
۲۸	۳. مطالعات پراگماتیک
۳۰	چیستی زبان
۳۴	مفاهیم اساسی در تعاریف زبان
۳۶	نقش زبان در تحلیل گفتمان
۴۲	معنای متن
۵۰	ایدئولوژی و گفتمان
۵۵	نقش زمینه در ساخت گفتمان
۵۹	جمع‌بندی

فصل دوم: رده‌آوردهای تحلیل محتوا در فهم متون دینی ۶۱

مقدمه	۶۱
تحلیل محتوا؛ آغازی برای تحلیل متن	۶۴
معرفی روش تحلیل محتوا	۶۶
تاریخچه استفاده از روش تحلیل محتوا	۶۸
تعریف تحلیل محتوا	۷۳
مزایای تحلیل محتوا کمی	۷۵
کاربرد: تحلیل محتوا	۷۶
انواع طبقه‌بندی روش تحلیل محتوا	۷۹
الف) طبقه‌بندی بر مبنای روش‌های کمی - کیفی	۷۹
ب) طبقه‌بندی بر مبنای نظریه پانسن	۸۰
ج) طبقه‌بندی بر مبنای نظریه نوین	۸۱
چگونگی استفاده از روش تحلیل محتوا در متون دینی	۸۲
کارکردهای کمی تحلیل محتوا در فهم احادیث	۸۵
۱. قابلیت تفکیک و دسته‌بندی روایات	۸۵
۲. سنجش فراوانی واژگان کلیدی	۸۹
۳. سنجش فراوانی موضوعات اصلی و فرعی	۹۵
۴. سنجش فراوانی قالب‌های بیانی	۱۰۳
۵. آگاهی از شرایط فرهنگی - اجتماعی جامعه	۱۰۷
۶. آگاهی از ساختار حاکم بر مجموعه روایات	۱۱۰
جمع‌بندی	۱۱۱

فصل سوم: تحلیل محتوای کیفی ۱۱۵

مقدمه	۱۱۵
تفاوت‌های تحلیل محتوای کمی و کیفی	۱۱۶

تعریف مفاهیم اساسی در تحلیل محتوای کیفی.....	۱۱۹
ریافت‌ها و رویکردهای تحلیل محتوای کیفی.....	۱۲۳
مراحل اجرای تحلیل محتوای کیفی.....	۱۲۷
۱. فرمول‌بندی کردن سؤال تحقیق.....	۱۳۲
۲. انتخاب واحد تحلیل.....	۱۳۲
۳. آمعه آماری و انتخاب نمونه.....	۱۳۳
قابلیت اطمینان و اعتبار نتایج در تحلیل محتوای کیفی.....	۱۳۴
جمع‌بندی.....	۱۳۸
فصل چهارم. گفتمان و تحلیل گفتمان در علوم اجتماعی.....	۱۴۱
مقدمه.....	۱۴۱
چیستی گفتمان.....	۱۴۳
معنای اصطلاحی گفتمان.....	۱۴۶
تحلیل گفتمان.....	۱۵۱
معناشناسی تحلیل گفتمان.....	۱۵۷
تعیین محورهای اساسی تعاریف تحلیل گفتمان.....	۱۶۱
روش‌های تحلیل گفتمان.....	۱۶۳
روش نورمن فرکلاف.....	۱۶۴
الف) توصیف.....	۱۶۵
ب) تفسیر.....	۱۶۶
ج) تبیین.....	۱۶۸
روش عملیاتی تحلیل گفتمان (پدام).....	۱۶۹
مراحل تحلیل در روش «پدام».....	۱۷۱
مرحله اول: «توصیف».....	۱۷۲
مرحله دوم: «تفسیر».....	۱۷۷

۱۷۸.....	مرحله سوم: «تبیین»
۱۸۴.....	تبیین ستون‌های تحلیلی در روش پدام
۱۹۰.....	فرایند ده مرحله‌ای برای اجرای روش پدام
۱۹۲.....	جمع‌بندی
۱۹۳.....	فصل پنجم: دیپلماسی گفتمانی انتخابات و رسانه‌های جهان
۱۹۳.....	مقدمه
۱۹۴.....	مرحله تحلیل گفتمان
۱۹۵.....	رسانه‌های در تحلیل
۱۹۵.....	اجرای تحلیل
۲۰۲.....	دیپلماسی گفتمانی رسانه‌های غربی در مورد انتخابات
۲۰۳.....	اکونومیست
۲۰۳.....	المانیتور
۲۰۳.....	روزنامه وال استریت ژورنال
۲۰۴.....	روزنامه فاینشیال تایمز
۲۰۵.....	جمع‌بندی
۲۰۶.....	نتیجه‌گیری
۲۰۹.....	فصل ششم: مقدمه‌ای بر تحلیل گفتمان قرآن کریم
۲۰۹.....	مقدمه
۲۱۴.....	نگاهی به نظریه کنش ارتباطی
۲۱۹.....	جهان زیست و نظام در دیدگاه هابرماس
۲۲۲.....	کنش ارتباطی در قرآن کریم
۲۲۵.....	انواع گفت‌وگوهای قرآنی
۲۲۸.....	الگوی پنج مرحله‌ای لاسول

۲۳۰	رابطه فرهنگ و ارتباطات
۲۳۴	ارتباطات و فرهنگ اسلامی
۲۳۹	فراگفتن‌های قرآن
۲۴۱	اول: فراگفتن خلقت انسان (تکوینی)
۲۴۴	دوم: فراگفتن نزول وحی (وحيانی)
۲۴۵	سوم: فراگفتن ولایت و امامت (ولایی)
۲۴۶	چهارم: فراگفتن مودت و پیروی (خانوادگی / اهل بیت)
۲۴۷	پنجم: فراگفتن قیامت (آخرت)
۲۴۹	تنوع گفتمان قرآنی
۲۵۰	زبان‌های گفتمان قرآنی
۲۵۱	اهداف تحلیل گفتمان قرآنی
۲۵۲	جهت‌گیری‌های گفتمان‌های قرآنی: تقسیم‌بندی کلی
۲۵۶	کلیدهای گفتمان قرآنی
۲۵۷	معانی مختلف گفتمان در قرآن کریم
۲۶۲	زمینه‌های گفتمان قرآن کریم
۲۶۴	نمونه‌هایی از گفتمان قرآنی
۲۷۰	جمع‌بندی
۲۷۱	فصل هفتم: گفتمان و تحلیل گفتمان در متون روایی دینی
۲۷۱	مقدمه
۲۷۱	مناسب‌سازی روش «پدام» برای تحلیل متون دینی
۲۷۸	بازسازی روش پدام برای تحلیل متون دینی
۲۷۹	روش اجرایی پدام برای تحلیل متون دینی
۲۷۹	تبیین ستون‌های تحلیلی روش پدام برای متون دینی
۲۸۷	روایی تحلیل گفتمان برای متون دینی
۲۸۹	جمع‌بندی

منابع ۲۹۱

منابع فارسی ۲۹۱

منابع انگلیسی ۲۹۸

اسلام ۳۰۱

www.ketab.ir

مقدمه مؤلف

گفتمان یکی از ویراهای است که در سه دهه اخیر به مفهومی اساسی در سطح جهانی تبدیل شده است. یکی از دلایل این اهمیت، گسترش ارتباطات بین‌المللی و انتقال سریع اندیشه‌ها، گرایش‌ها و موضع‌گیری‌هاست. در حقیقت، گفتمان، ترکیبی فکری است که با توجه به زمینه خلق آن، به قدرتی فکری تبدیل می‌شود که دیگر جریان‌های فکری را به حاشیه می‌راند.

یکی از آخرین مباحثی که در حوزه گفتمان مطرح شده است، دیدگاه جی (۱۹۹۹) است که در این زمینه تأکید می‌کند که تبدیل گفتمان، تحلیل فکر است (Gee, 1999). بنابراین همانگونه که گفتیم، گفتمان یک فکر است که در رابطه با سایر افکار دیگر، از خصلت مرکزیت و هژمونی برخوردار می‌شود و مفاهیم اساسی آن بر سایر مفاهیم دیگر غلبه پیدا می‌کنند. در اینجا است که دال‌های مرکزی یک گفتمان اهمیت ویژه‌ای پیدا می‌کنند. چگونگی تبدیل شدن فکر به یک گفتمان را می‌توان «گفتمان‌سازی» نامید. در این زمینه می‌توان به این مسئله اشاره کرد که در جامعه چگونه کشف عناصر مرتبط با یکدیگر انجام شده و سپس این

عناصر به دال‌های شناور تبدیل شده است و به تدریج و با تأکید بر زمینه‌های موجود، دال‌های مزبور، همه یا بخشی از آنها را به دال‌های مرکزی و اساسی تبدیل و یک گفتمان را خلق می‌کنند.

تحلیل این گفتمان‌ها برای کشف دال‌ها و عناصر و زمینه‌های خلق آنها از این نظر اهمیت ویژه‌ای دارند که فرایند تفکر و خلق اندیشه‌ها در جامعه را تبیین می‌کنند.

در این فرایند تبیینی، هم فکر غالب روشن، و هم افکار دیگر، به حاشیه رانده شده، و هم عناصر گفتمانی مشخص و نیز دال‌های شناور و چگونگی تبدیل هر یک از آنها به دال‌های اساسی شناخته می‌شوند. بنابراین، تحلیل گفتمان، به سبب ابراز دیگر، تبارشناسی تفکر در جامعه، فرهنگ‌شناسی اندیشه جامعه‌شناسی موقعیت‌ها و شرایط حاکم بر جامعه است. از این رو در شناسایی اجتماعی حائز اهمیت می‌باشد.

به‌رغم این که گفتمان در همه حوزه‌های دینی و غیردینی مطرح بوده و وجود دارد و نمی‌توان منکر آن شد، اما این بیان معنای آن را در دو رویکرد دینی و غیر دینی، به‌ویژه در علوم اجتماعی گسترش داده است. یکی از دلایل آن، فهم متفاوت این دو رویکرد از معنای گفتمان و حقیقت گفتمان است. با توجه به این تفاوت معنایی، که متعاقباً به آن پرداخته خواهد شد، روش‌های تحلیل گفتمان در حوزه‌های دینی، با تردید و گاه به‌تأیید و در مواردی با ممانعت و جلوگیری جدی همراه بوده است.

صرف‌نظر از این که آیا واقعاً تحلیل گفتمان با روش‌های موجود معنای متن دینی را به انحراف می‌کشاند یا خیر، و به برداشت‌های تأویلی شخصی منجر خواهد شد یا خیر، اصل نگاه به تحلیل گفتمان و بررسی آن از منظر دینی، علاوه بر این که مورد استفاده علوم اجتماعی است، امری در حد خود مطلوب و به دلیل اهمیت آن، ضروری و لازم می‌باشد.

به هر حال، در عصری که موضوع گفتمان و تحلیل گفتمان به یک امر غالب و فراگیر تبدیل شده است، باید موضع گیری دینی و بر اساس آن چگونگی بهره برداری از آن به شکل مطلوب مشخص شود.

هدف از تدوین این کتاب را می توان دسترسی به یک جمع بندی مناسب در رابطه با گفتمان و تحلیل گفتمان از منظر دینی دانست. به همین دلیل، ضمن بررسی ابعاد مختلف آن، تلاش شده است که موارد زیر مورد توجه قرار گیرند:

۱- مکان معناسازی مشترک میان رویکرد دینی و غیردینی برای گفتمان و تحلیل گفتمان بررسی شود.

۲- امکان های روشی برای تحلیل گفتمان منابع و متون دینی با دور شدن از اشکالات فلسفی و معنایی موجود در روش های معمول تحلیل گفتمان که مختص متون غیردینی می باشند.

۳- ارائه الگوی خاص تحلیل گفتمان برای منابع و متون دینی و مرتفع سازی اشکالات مطرح شده درباره روش های موجود.

۴- طرح پژوهش های مختلف درباره پیاده سازی روش پیشنهادی تحلیل گفتمان متون دینی، و نیز عینی سازی آن برای دست اندرکاران و متخصصان علوم دینی که به تدریج در جلدهای بعدی ارائه خواهند شد.

در این رابطه کتاب، علاوه بر مقدمه، شامل ۷ فصل است:

فصل اول: معناسازی و رویکرد تفسیری.

فصل دوم: راه آوردهای تحلیل محتوا در فهم متون دینی. رویکرد تحلیل محتوای کمی.

فصل سوم: تحلیل محتوای کیفی؛ آغازی بر تحلیل کیفی متن.

فصل چهارم: گفتمان و تحلیل گفتمان در علوم اجتماعی.

فصل پنجم: دیپلماسی گفتمانی انتخابات و رسانه های جهان: نمونه ای

از تحلیل گفتمان به روش پدام.

فصل ششم: مقدمه‌ای بر تحلیل گفتمان قرآن کریم؛ گفتمان قرآنی.

فصل هفتم: گفتمان و تحلیل گفتمان در متون روایی دینی.

همچنین در این کتاب تلاش شده است که ضمن تبیین گفتمان و روش تحلیل گفتمان در حوزه‌های علوم اجتماعی و علوم دینی، روش پیشنهادی نگارنده در این زمینه نیز نه تنها ارائه، بلکه درباره گفتمان قرآن کریم و روایات معصومین علیهم‌السلام در کتاب‌های جداگانه پیاده‌سازی شود.

ادعای نگارنده این است که این روش نه تنها از بُعد نظری، بلکه از نظر عملی نیز روایی و کارایی خود را ثابت کرده است. به‌همین دلیل پیشنهاد می‌شود که در این رابطه از این روش استفاده شود.

بدیهی است که این ادعا به این معنا نیست که در تکمیل و غنی‌سازی این روش نباید قدم برداشت که این مهم بدون همکاری و همفکری استادان و پژوهشگران امکان‌پذیر نیست. امیدوارم که این درخواست همکاری و همفکری مورد توجه و علاقه‌مندان به این گونه مطالعات، مورد اجابت قرار گرفته و نگارنده را در این زمینه یاری کنند.

همچنین، امیدوارم با طرح این مبانی، آنچه که متعاقباً در مورد روش پیشنهادی اینجانب که آن را «روش سیستماتیک تحلیل گفتمان» (پدام) نامیده‌ام، بهتر و دقیق‌تر فهمیده شود.

در این مقدمه لازم است که قبل از هر چیز از بنیاد استادان، دانشجویان و پژوهشگرانی که با پذیرش این روش و انجام تحقیقات خود در قالب مقالات علمی - پژوهشی، پایان‌نامه کارشناسی ارشد و رساله دکتری، به من و در حقیقت به خلق علم بومی در سطح کشور کمک کرده‌اند، کمال سپاسگزاری را داشته باشم. اکنون بدون انجام این تحقیقات و اثبات روایی و کارایی این روش، نمی‌توانستم این گونه با اعتماد و قدرت در مورد این روش، آن هم با بازسازی آن برای منابع و متون دینی، سخنی داشته باشم.

در مورد بازسازی این روش در حوزه متون دینی نیز مديون مساعدت‌ها و مشورت‌های عالمانه استاد فرزانه جناب آقای دکتر احمد پاکتچی هستم. دوستی فراتر از دوستان دیگر و دوستی‌های دیگران. در یک اقدام علمی، رساله دکتری آقای محمد جانی‌پور، دانشجوی دکتری الهیات دانشگاه امام صادق (علیه السلام) را که در مورد قرائت‌های قرآن کریم بود، با پیشنهاد مشاور بودن اینجناب، این روش را در مورد رساله توصیه کردند و در دفاعیه این رساله که از حضور استادان برجسته الهیات از دانشگاه تهران و نیز دانشگاه امام صادق (علیه السلام) به عنوان داور، روایی و اعتبار این روش را در حوزه متون دینی به اثبات رساند. این اقدام، قطعاً در تاریخ علم این کشور به مثابه یک حرکت بزرگ علمی ثبت خواهد شد که وامدار استاد فرهیخته جناب آقای دکتر پاکتچی است. علاوه بر آن در دومین همکارى جناب آقای دکتر محمد جانی‌پور تدوین شده است.

از جناب آقای دکتر عل اکبر امیری که افتخار همکاری با ایشان را از سال‌های دور در وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی داشتم و اکنون نیز در جلسات فرهنگی و همکاری‌های علمی از علم و فرهنگ و اخلاق برجسته ایشان بهره‌ها می‌برم، نیز به دلیل همکاری و تشویق و ترغیب اینجناب برای آغاز طرح عظیم تحلیل متون روایات چهارده معصوم (علیهم السلام) که یکی از آرزوهای دیرین اینجناب بوده است، تشکر کنم. این کتاب نیز به برکت پیشنهاد ایشان متولد شد تا به خوان مقدمه‌ای علمی و تحلیلی برای آنچه که بعداً در کتاب‌های مزبور انجام می‌گیرد، در اختیار خوانندگان قرار گیرد.

همچنین بر خود لازم می‌بینم که از استاد فرهیخته و دوست بسیار عزیزم جناب آقای دکتر حسام‌الدین آشنا که عنوان «فرهنگ هدایت» را برای این مجموعه پیشنهاد کردند، و الحق پیشنهاد به‌جا و شایسته‌ای بود، سپاسگزاری ویژه داشته باشم.

از جناب آقای مهندس محسن چینی‌فروشان، مدیر عامل محترم دفتر نشر فرهنگ اسلامی که با حمایت‌ها و همکاری‌های بی‌دریغ ایشان نه تنها به اینجانب، بلکه به همه آنان که دغدغه فرهنگ اسلامی دارند و به گسترش ادبیات آن عشق می‌ورزند، ثابت کرده است که هنوز هم می‌توان در رصه‌ای علم و فرهنگ یک جهادگر مسلمان بود، تشکر و قدردانی کنم.

از جناب آقای مهدی باقری، قائم مقام محترم دفتر نشر فرهنگ اسلامی و سایر مکاران دفتر نشر که خالصانه و هنرمندانه به خلق این طرح تکیه آن کمک و مساعدت کرده‌اند، تشکر و سپاسگزاری می‌کنم.

قطعاً برکات این کار متعلق به همه آنان است. اما بیش از همه در اینجا مایلیم از استاد و مراد خودم و بسیاری از دوستان و فرهیختگان نام ببرم که حق بزرگی بر همه ما دارد. یعنی تقید ساحت علم و سیاست و اخلاق، حضرت آیت‌الله محمدرضا مهدی‌کنی (قدس سره الشریف). این اثر که امیدوارم در چندین مجلد قدم به رصه علم بگذارد، محصول نفحات و برکات انفاس قدسیه ایشان می‌دانم. جامعه علم و فرهنگ و دینی ما هنوز نتوانسته است، زندگی پر برکت علمی، سیاسی، اجتماعی، فرهنگی، مدیریتی، اخلاقی و دینی ایشان را به‌خوبی مورد تفحص و تحلیل قرار دهد و چهره نورانی ایشان را به جامعه اسلامی نشان دهد. امیدوارم دانشجویان و در حقیقت فرزندان راستین آن عالم وارسته و فقیه عالیقدر برانند در این زمینه همت کنند و دین خود را به آن استاد بزرگ و پدر دلسوز ادا کنند.

این کتاب می‌تواند به‌مثابه مقدمه‌ای بر روش تحلیل گفتمان منابع و متون دینی تلقی گردد. بدیهی است با گذشت زمان می‌توان این روش را جرح و تعدیل و در حقیقت تکمیل و غنی‌سازی کرد.

آنچه که از تمامی اندیشمندان، استادان، دانشجویان، پژوهشگران و نیز علاقه‌مندان به این حوزه مهم از علم، انتظار می‌رود، همکاری با نگارنده در بهینه‌سازی این روش و گسترش آن در جامعه علمی است. با نقد و اظهار نظر علمی و محققانه آنان می‌توان امیدوار بود که گامی در تحقق علوم و روش‌های بومی در کشور برداشته شود.

و من... التوفیق

دکتر حسن بشیر

عضو هیئت علمی دانشگاه امام صادق علیه السلام